

№3 дәріс. Экскурсиялық істі жоспарлаудың теориялық алғы шарттары.

Дәріс жоспары

1. Музейлік білім концепциясының алғышарттарындағы экскурсиялық жұмыстар.
2. Музейлердің ашылуы мен экскурсиялық жұмыстардың дамуындағы байланыс
3. Экскурсиялық жұмыстың даму тарихындағы негізгі бағыттар.

Мақсаты: Экскурсиялық істің теория тақырыптық экскурсияларды құрау тәсілін білу, музей құндылықтарына және тарихи-мәдени ескерткіштеріне қатысты мәселелерге өз ойын білдіруге үйрету.

Экскурсиялық іс ғылымның дара саласы ретінде біршама кеш қалыптаса бастауда. Оның «экскурсиялық қызмет», «экскурсиятану», «экскурсиялық теория» сында балама атаулары да білім беру жүйесі мен музей саласында кеңінен қолданылып келеді. Былайша айтқанда, «экскурсиялық іс» сөздерін қазақша қолдануда әлі күнге дейін бірізділік жоқ. Дегенмен, оны экскурсиялық іс тарихын, экскурсиялық қызметтің теориясын, методологиясы мен әдістерін ашып көрсететін және туристік-экскурсиялық мекемелердің тәжірбиесін жинақтап, олардың қызметін айқындайтын кешенді ғылыми пән ретінде сипаттауға болады. Экскурсиялық іс пәнінің қалыптасуы мен дамуы «мұражай мен оған келуші» арасындағы қатынастардың өз аспектісінде зерделенуі, көптеген жаңа музейтанулық концепциялардың пайда болуы арқылы жүзеге асты. Ондаған жылдарға созылған қалыптасу тарихында оның кейбір теориялары өзінің теоретикалық-әдістемелік мағынасы бойынша бір-біріне қарама-қайшы келді, бірақ сарабдал ғылыми ізденістердің арқасында ғылымда экскурсиялық істің өзіндік орны айқындалды да, мұражайдағы зияткерлік-танымдық қызмет ретінде бағаланды, нәтижесінде қазіргі таңда мұражай мен оған келушілер арақатынасын, экскурсанттарға қызмет көрсетудің сапасын жетілдіретін үдерістерді зерттейтін ғылым саласы деп те белгілене бастады. Қалай болғанда да, экскурсиялық істің өзіне тән зерттеу нысаны бар. Оған музейге келген адамдармен жүргізілетін жұмыстардың барлық саяси құбылыстары мен ағымдық үдерістері жатады. Кез келген ғылым өзге ғылымдардан өзінің зерттеу пәнімен ажыратылады. Барлық ғылымдар түрлі құбылыстар мен үрдістердің объективті шындығын зерттейді. Бірақ әр ғылымның зерттеу нысанына, біріншіден, объективті шындықтың белгілі жағы мен саласы, екіншіден, тек берілген ғылымға ғана тән арнайы даму заңдылықтары мен заңдары, үшіншіден, осы заңдар мен заңдылықтардың әрекет тетіктері мен айқындалуының ерекше тұрпаттары жатады. Сондықтан осыған орай ғылымның нысаны мен пәні ажыратылады: нысанына зерттеу үрдісінің бағыты, ал пәніне зерттеу нысанын құрайтын, байланыстар мен қатынастар кіреді. Экскурсиялық істің нысанына музей жатқызылады. Тек жай ғана музей емес, онымен қабысып жатқан осы саладағы қызмет аясы, т.б. енеді. Музейтанулық зерттеудің пәні нысан қасиеті мен мәселе сипатымен айқындалады. Танымның пәнін белгілеу үрдісінде шешуші

құбылыстарға экскурсия мен музейге келуші адамдардың өзара әрекеті, екі тараптың қатынастары, экскурсия жүргізушінің шеберлігі және т.б. жатады. Бұлардың барлығы да белгілі заңдылықтардың немесе үрдістердің әрекетімен астасып отырады және де экскурсиялық істің негізгі пәнін құрайды.

Экскурсиялық іс музейлер қалыптасқан соңғы екі-үш ғасырдан бері онымен бірге баяу да болса дамып келді. Осы аралықта музейтану теориясында түрлі ғылыми ағымдармен бағыттар, пайымдаулар мен тұжырымдамалар қалыптасты. Олардың әрқайсысы музейтанудың белгілі бір салаларын айқындады, даму көкжиектерін белгілеп, заман ағымына сай оның келешегін болжап отырды.

Десек те, бүгінгі күні экскурсиялық істің ғылым ретінде пәнін айқындау, оны жетілдіру мен тереңдету үрдісі өз жалғасын тауып келеді. Мұны ғылыми ой-сананың дамуымен, инновациялық тұрғыдан көпсалалы ғылыми-зерттеу әдіс-тәсілдерінің кеңінен қолданылуымен түсіндіруге болады.

Тарих және өзге де қоғамтану мамандықтары сияқты, экскурсиялық іс те сипаты бойынша екі негізгі мәселемен ұштасады. Бұл біріншіден, онда белгілі әлеуметтік заңдылықтардың орын алуы болса, екіншіден, қоғам дамуына ықпал еткен жеке-дара, қайталанбас құбылыстар мен үрдістердің дамуын елге нақты фактілер арқылы жеткізу миссиясын арқалайды. Экскурсиялық іс ғылым ретінде жалпы ғылыми әдістердің белгілі бір қорын, әдістемелік негіздерін пайдаланады. Ал өз кезегінде олардың арасында тарихи және салыстырмалы талдау, құрылымдық-функционалдық, жүйелік, т.б. бар. Экскурсиялық іс екі сипатта: ғылым және оқу пәні ретінде қарастырылады. Экскурсиялық іс ғылым ретінде музейтанудың сан саласын, оның ішінде экскурсиялық қызметтің пайда болуы мен дамуын, оның жолдарын жетілдіру мәселелерін зерттейді.

Экскурсиялық іс пән ретінде оқытылса мектеп оқушыларына, жоғары оқу орындары мен жекелеген адамдарға тұнған тарих мәселелері бойынша педагогикалық тұрғыдан тиянақты білім жүйесін беретіндігі өткен ғасырдың басында-ақ толымды түрде дәлелденген болатын. Ол жеке пән ретінде «Туризм» және «Музей ісі және ескерткіштерді қорғау» мамандықтарының оқу бағдарламаларына енгізіліп, шетелдік және Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында міндетті түрде оқытылады. Өз кезегінде «Экскурсиялық іс» басқа пәндермен пәнаралық байланыстар орнатқан. Олардың арасынан «Музей коммуникациясының теориясы мен практикасы», «Тарихи-мәдени туризм», «Музей педагогикасы», «Қазақстанның мемориальды-культтық кешендері», т.б. атауға болады.

Экскурсиялық істің қалыптасуы, дамуы мен өрлеуі музейлердің тарихымен тікелей астасып жатыр. Экскурсияның шығуына себепшілік танытқан өткен ғасырлардың қоғамдық өмірі десе де болады. Бұл бірінші кезекте бірқатар қалаларда музейлердің ашылуынан да байқалады. Қазақстан аумағында тұңғыш рет музейдің ашылуын 1831 жылдан бастаған жөн. Себебі осы жылы Орынбор қаласындағы Неплюев әскери училищесінде Орынбор өлкесінің музейі (қазіргі ҚР Орталық Мемлекеттік музейі) ашылған еді. Оның алдында, яғни 1827 жылы Бөкей Ордасында Жәңгір ханның «Қару-жарақ бөлмесі» ұйымдастырылған-ды. 1883 жылы Семейде музейдің ашылуы, еліміздің шығыс аумағындағы елеулі

оқиғаға айналды. Сондай-ақ 1906 жылы ағайынды Белослюдовтар Семейде жекеменшік музей ашқан-ды. 1915 жылы Өскеменде де музей жұмыс істеп, халықты қабылдай бастады.

Негізінен алғанда, патшалық Ресей тұсында музейлердің ашылуына, қазақ тарихына қатысты көптеген көрмелердің ұйымдастырылуына Орыс географиялық қоғамының, Орынбор мұрағат комиссиясының белсенді мүшелері (әскери шенеуніктер, орыс зиялылары, Қазақстанға жер аударылған саяси қайраткерлер, т.б.) атсалысты. Мұражайлардың ашылуы экскурсия жүргізу ісін біртіндеп жолға қоя бастады.

Сонымен қатар өткен ғасырлардың белгілі мұғалімдері экскурсияны оқу үдерісінің интерактивті түрі деп санаған. Сондықтан экскурсияға шығу алғашында мектептерде кең қанат жайды. Тарихи орындарға бару, табиғат аясына шығу, қоршаған ортаны танусекілді іс-шаралардың маңызы зор екендігін озық ойлы мұғалімдер нақты білгендіктен, көпшілігі оқудың осындай белсенді түрін таңдап алып жатты. Оқушылар мен гимназистер музейлерге, тарихи орындарға және сәулет өнері ескерткіштеріне баруының нәтижесінде оқудан тыс экскурсиялар да пайда бола бастады. Десе де, патшалық Ресей тұсындағы Қазақстан мұражайларында экскурсиялық іс айтарлықтай дами қойған жоқ. Оған музейлерде экскурсия жүргізушінің арнайы штатының болмауы немесе аздығы, әдістеменің жетіле қоймауы, т.б. жайттар өзіндік әсерін тигізген еді. Бұл осы кездері бүкіл Ресейге тән құбылыс еді. Мұндай олқылықтардың орнын толтыру үшін мамандар 1910 жылы Мәскеуде «Орталық экскурсиялық комиссия» құрды. Оның негізгі мақсаты оқушылар мен оқытушыларға экскурсиялық қызмет көрсету тұғын. Комиссия мүшелері экскурсиялық істің қыр-сырына үңіліп, оның әдістемесін қалыптастыруға атсалыса бастады. Осы жылы «Мектеп экскурсиялары, олардың мәні мен ұйымдастырылуы» атты жинақ басылып шықты, кейіннен аталмыш жинақ 1921 жылы өзектілігіне орай кеңестік баспадан қайтадан жарық көрді.

Жалпы айтқанда, экскурсиялар мемлекеттің түрлі кезеңдерінде өз миссиясын тиянақты түрде атқарып келген. Экскурсиятанудың пән ретінде дамуына Кеңес Одағы тұсында мамандар көп еңбек етті. Оның дамуы педагогика, өлкетану, мұражайтану, туризмнің дамуымен тығыз байланысты болды. Республиканың нақты шекаралары межеленген 1925 жылдарға дейін Кеңес үкіметі Қазақстанда тағы бірнеше музейлер ұйымдастырып, музей ісін дамытуды жолға қойды. Мысалы, 1919 жылы Қостанайда, 1920 жылы Шымкентте, Оралда, Көкшетауда, 1923 жылы Ақмолада, Петропавлда музейлер ашылып, халыққа қызмет көрсете бастады. Сонымен қатар түрлі қоғамдар, одақтар, мысалы, 1918 жылы Мәскеуде «Оқушылар экскурсиялық бюросының орталығы» құрылды. Экскурсиялар туризмнің мәдени-танымдық түрі әрі құрама бөлігі ретінде 20-жылдардың соңымен 30-жылдардың басында өрлей бастады. Бұл кездері «саяси-ағарту жұмыстарына» көп көңіл бөлінді. 1926 жылғы Саясиағарту кеңесінің IV съезінің шешімі бойынша, музей экскурсиялары маркстік-лениндік методология шеңберінде жүргізілуі тиіс болды. Ендігі кезекте «бұқаралық саяси-ағарту жұмыстары» атты термин негізінде музей қызметі, соның ішінде экскурсиялық іс жандана түсті.

1928 жылы «Кеңес туриси» атты АҚ құрылды, ол 1930 жылы «Бүкілкеңестік пролетарлық туризм және экскурсияның еркін қоғамы» болып өзгертілді. Көптеген қалаларда Халықағарту комисариатының экскурсиялық-туристік орталықтары ашылды. 1936 жылдан бастап туризм және экскурсияны дамыту ісі орталықтандырылды.

Мамандардың (Ибраева, т.б.) есептеулеріне қарағанда, Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында музей қызметкерлерінің құрамы азайып кеткен. Соғыс кезінде майданға аттандыру, бюджеттің тапшылығына байланысты қысқарту сияқты себептер музейлердің онсыз да аз кадр әлеуетін күрт төмендетіп жіберді. Егер бұрын облыстық тарихи-өлкетану музейлерінде 6-7 адам қызмет етсе, соғыс жылдарында 2-3 адам болып сиреп, музей жұмысы жүрмеді. 1942 жылғы қаңтардағы музей қызметкерлері туралы мәліметтер мынадай: республиканың 13 облысы бойынша барлық қызметкерлер саны – 49 адам, оның ішінде БК(б)П мүшесі – 9 адам, комсомол мүшесі – 3 адам, жоғарғы білімі барлар – 8 адам, орта білімі барлар – 19 адам, аяқталмаған орта білімі барлар – 6 адам, арнайы білімі барлар – 3 адам, төменгі білімі (2, 3 сыныптық) барлар – 7 адам. Ал облыстық музейлердің жағдайы мынадай: Алматы облысы бойынша 5 адамның жоғары білімі жоқ, 2-інде орта білім, 2-і партия мүшесі, 1-і комсомол мүшесі, Батыс Қазақстан облысы бойынша 2 адамның 1-інде орта білімі, екіншісінде аяқталмаған орта білімі болған. Ұлттық құрамы: қазақ – 1 (Қостанай облысы бойынша), орыстар 28, қалғаны басқа ұлт өкілдері. Міне, зерттеушілердің мағлұматы осындай. Бұл соғыс зардаптарынан туындаған жайт еді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін оқу үдерісінде экскурсия кеңінен қолданылып, өлкетанушылық жұмыстар дамыды. Облыстарда музейлер ұйымдастырылды. Айта кететін бір жайт, 1950-1960 жылдары мұражай ісінде «ғылыми-ағартушылық жұмыс» термині кеңінен қолданыла бастады. Мұны музей қызметінің негізі болып табылатын музей пәніне және осы саладағы ғылыми-зерттеу жұмыстарына деген қызығушылықтың артуымен түсіндіруге болады. Алайда, музейлер негізгі идеологиялық мекемелердің бірі ретінде саналып келді. Бұған кеңес одағы коммунистік партиясының 1964 жылғы «Еңбекшілерді коммунистік тұрғыдан тәрбиелеудегі музейлердің рөлі туралы», 1982 жылғы «Музейлердің идеялық-тәрбиелік жұмыстарын жақсарту туралы» деген қаулылары да дәлел бола алады. Ендігі жерде келушілерге қызмет көрсету келушілер саны, оқылған дәрістер көлемі мен жүргізілген экскурсиялар бойынша бағаланды. Сөйтіп, экскурсиялық қызметке социалистік құрылысты дәріптеу сынды жұмыстар жүктелді. Дегенмен, 1960-1980 жылдары аудиториямен жұмыс істеу жаңа сапаға көтерілді. Музей жұмысында факультативтер, абонементтер, ауызша журналдар, түрлі фестивальдар, мейрамдар, т.б. ұйымдастырылып, экскурсиялық жұмыстың әдістемесі жетілдірілді. Экскурсия диалог ретінде қарастырылады, ал экскурсант оған белсенді түрде қатысушы болып табылды. Экскурсия барысындағы сұрақ-жауап, түрлі ойын әдістемелері енгізілді, сахналандырылған көріністері орын алды. Әрбір келушіге (оқушы, студент, ересек адам, шетелдік турист, т.б.) қатысты дифференциальды ұстаным қалыптасты. Кеңестік Мәдениет ғылыми-

зерттеу институты осы кездері «Основы экскурсионного дела», «Музей и посетитель» секілді ғылыми жинақтар шығарып тұрды. Олардың барлығы экскурсиялық істің дамуына, ғылыми тұрғыдан кемелденуіне айтарлықтай үлес қосты. 1980-1990 жылдары коммуникация теориясы арқылы кеңестік мұражайларда адамның дамуына, оның шығармашылық әлеуетіне, құндылықтарының қалыптасуына, дүниетанымдық бағдарларына, қоғаммен әлеуметтік-мәдени байланыстарына азды-кемді назар аударыла бастады. Осы кездері Қазақ КСР құрамында 19 облыс болды. Нәтижесінде әрбір облыста тарихи-өлкетану музейлері ашылды. Олардан басқа аудан орталықтарында, шағын қалаларда, кейбір университеттер мен ғылыми орталықтарда (Ғылым Академиясы, т.б.), ірі мектептерде сан алуан тақырыптағы музейлер жұмыс істеп, келушілерді қабылдады. Ендігі жерде экскурсия жүргізушілердің штат құрамы да азды-кемді ұлғайтылып, оның ғылыми әдістемесі де жетілдіріле түсті.

Ал музейлер мекемелеріне мамандар даярлау ісі біршама кенже қалып келе жатты. Айта кету керек, 1970 жылы музей қызметкерлерінің саны 2 есеге артып, олардың жалпы саны 640 қызметкерге жеткен. Бұлардың 406-сы ғылыми қызметкер (68%) болған. Музейде жұмыс істейтін жергілікті ұлт құрамы да өсе түскен. Олардың жалпы көлемі 46% пайызға дейін өскен. Музей штаты құрамына да белгілі бір талаптар қойылды. Мәселен, облыстық музейлерде директор, бас қор сақтаушы, 2 аға ғылыми қызметкер, ғылыми қызметкерден жабдықталған штаттық бірлік берілуі тиіс болды. Ғылыми зерттеулерге қарағанда, 1990 жылдардың басында Қазақ КСР-нің музейлерінде 2770 мың қызметкер тіркелген. Оның ішінде 155 қызметкерде музей ісі мамандығы бойынша білімі, ал 1136 ғылыми қызметкер мен экскурсия жүргізушілерде жоғары білім болған.

Жоғары білікті мамандарды даярлау Қазақстанда да жолға қойылды. Мысалы, 1981 жылы С.М.Киров атындағы ҚазМУ (қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) тарих факультетінде «Музейтану» арнайы курсы (маманданымы) енгізілді. Тарихи пәндерімен бірге музейтану пәнін қоса меңгерген мамандарға музейлерде жұмыс істеуге мүмкіндіктер ашылды. Нәтижесінде ХХ ғасырдың 80-жылдардың басында республикада музейлері қызметкерлерінің көпшілігі, мәселен, 1980 жылы – 71,2%-ы, 1987 жылы – 75,7%-ы қызметкердің жоғары білімалды.

1990-2000 жылдары Қазақстандағы күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайға қарамастан, музейлердің қоғамдық мәніне, оның негізгі қызметтеріне деген қызығушылық толастай қойған жоқ. Бұл кездері бірінші кезекте музейлердің мәдени-білім беру функциясына назар аударылды, мұражайдың білім беру ісіндегі концепциясы қалыптасты. Кеңестік идеологиядан арылған қазақстандық қоғам бұрын жабық болып келген тақырыптарды көтеріп, оған қатысты сан алуан көрмелер, презентациялық қойылымдар, жекелеген тұлғалардың ғұмырнамасын баяндайтын күндер, «Музей түні» сияқты алуан түрлі акцияларды ұйымдастырды. Мұның өзі экскурсия жүргізушілеріне деген сұранысты, олардың қызметіне деген талаптарды күшейте түсті.

Бүгінде Қазақстандағы аталмыш мәдени мекемелері музейлердің коммуникативті даму үлгісіне көше бастады, олардың қызметінде жалпылықтан жалқылыққа (келуші тұлғаға) көшу кеңінен байқалды, осыған орай жеке тұлғалардың көрмелері де көптеп ұйымдастырылып жатыр. Сондай-ақ, экскурсиялық істің теориялық-әдістемелік негіздері де айқындалған. Жаңа сипаттағы музейлер, бұрыннан келе жатқан музейлерде заман талабынан туындаған залдар да, тіпті, республика аумағында жекеменшік музейлер де ашылған. Дегенмен, музейлердің дені мемлекетке қарайды, мемлекет тарапынан қолдауға сүйенеді. Осы жерде отандық музейлердің топтамасын толтыруға 2004 жылдан жүргізіліп келе жатқан «Мәдени мұра» Ұлттық Стратегиялық Жобасы оң әсерін тигізгендігін де айтып кетуге болады. Музей ісіне қатысты журналдар да үздіксіз шығып келеді. Нәтижесінде республиканың барлық өңірлеріндегі музейлердің экспозициялары қайта жаңғырды. Қазақстандық музейлердің дами бастауы, бір шетінен, жаңа коллекциялармен өз қорларын толықтыруы болса, екіншіден, музейтанудың заман ағымына сай дамуы, яғни жаңа стандарттар мен заманауи техникаға сай витриналық қондырғылармен музей ішін жабдықтау, т.б. еді.

Соңғы жиырма-отыз жылда елімізде үлкенді-кішілі ондаған музейлер ашылды. Қазір республика аумағындағы 200-дей музейлер халыққа қызмет көрсетеді. Олардың басым бөлігі заманауи технологиялармен жабдықталған, экскурсиялық қызметтері жолға қойылған. Сонымен қатар барлық университеттердің музейі, ішінара археологиялық жәдігерлермен көркемделген тарих кабинеттері бар. Мұндай үрдіс академиялық мекемелерде, жалпыға білім беру орындарында да дамып келеді. Бүгінгі таңда (соңғы жылдардағы мәліметтерге қарағанда) республикамызда тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттау саласындағы мемлекеттік саясаттың белсенді таратушысы болып табылатын музейлерді шамамен, 1 млн. 300 мың адам тамашалайды. 20 мыңнан астам көрмелер мен дәрістер ұйымдастырылған. Қазақстан музейлері ең алдымен, халықтың баға жетпес материалдық, рухани байлығын жияқтаушы әрі насихаттаушы, сол арқылы Қазақстан азаматтарының бойына отансүйгіштікті, патриоттық сезімді ұялатушы ғылыми, мәдени, біліми орда болуға тиіс. Бұған экскурсия жүргізушілер де белсенді түрде атсалысулары керек.

Бақылау сұрақтары:

1. Экскурсиялық практиканың экскурсиялық істегі орнын бағалаңыз
2. Экскурсиялық істің басқа пәндермен байланысы қандай?
3. Экскурсиялық іс ғылым ретінде қандай әдістемені пайдаланады?
4. Экскурсиялық істің тарихын неше кезеңге бөлуге болады?
5. Экскурсиялық іс кеңестік заманда қай бағытта дамыды?
6. Экскурсиялық істің даму тарихындағы негізгі бағыттарды атаңыз.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Савина Н.В., Горбылева З.М. Экскурсоведение: Учебное пособие. – Минск, 2004.
2. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. Учебное пособие. –М., 2002.
3. Дькова Р.А. Основы экскурсоведения. –М.:1985.–255 с.
4. Белугина Г.К. Экскурсоведение. –Иваново, 2005. –21 с.
5. Юренева Т.Ю. Музееведение. Учебник для высшей школы. – М. 2004.
6. Основы музееведение. Отв. ред. Э.А. Шулепова. – М., 2005.